

ZOBOR ZSUZSANNA
AZ OKTATÁSFINANSZÍROZÁSRÓL

(Oktatásfinanszírozás. Válogatás az angol nyelvű szakirodalomból. Szerkesztette: Semjén András és Lukács Péter, Oktatóskutató Intézet, Budapest, 1988. 253 old.)

Napjainkban, amikor a politikai intézményrendszer átalakítása és a gazdaság megújítása a társadalom halaszt-hatatlan feladata, sokan figyelnek várakozással a jövő nemzedékét felnevelő iskolákra. A jelenlegi oktatási rendszer azonban nem tud kezdeményezője, sőt még részese sem lenni a társadalmi megújulásnak. Az oktatás színvonala fokozatosan romlik, a képzés pedig nem felel meg a munkaerőpiaci követelményeknek. A nyolcvanas évek oktatási reformjai részlegesen voltak, így az iskolák életében nem hozták meg a várt változásokat. Az újító szándék többek között nem érintette az oktatásfinanszírozást. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a hagyományos elosztási rendszer nem garantálja az oktatási feladatok teljesítéséhez szükséges erőforrásokat, gátolja az iskolák önálló működését, akadályozza egy demokratikus oktatási irányítás kialakítását. Így az iskolarendszer továbbfejlesztésének egyik kulcskérdésévé az oktatásfinanszírozás megváltoztatása válik. Érthető hát, hogy szaporodnak a viták a lehetséges megoldásokról. Sajnos a téma hazai szakirodalmában meglehetősen szegényes, a nemzetközi tapasztalatok is csak szűk körben ismertek.

Ezt a hiányt enyhítendő jelentette meg az Oktatóskutató Intézet az Oktatásfinanszírozás című kötetet. A két szerkesztő, Semjén András és Lukács Péter, régóta foglalkozik oktatáskutatással, jól ismerik a magyar iskolarendszer visszasságait. Most az egyre élénkebb viták hevében külföldi szakirodalmi forrásokat kerestek, hogy még pontosabban határozhassák meg egy-egy finanszírozási modell előnyeit és hátrányait, érveket és ellenérveket tudjanak felsorakoztatni a különböző javaslatokhoz. A legtanulságosabb cikkeket ebben a kötetben számunkra is hozzáférhetővé tették.

A könyv első részében szereplő tanulmányok az oktatásfinanszírozás elveivel, közgazdasági összefüggéseivel foglalkoznak. A következőkben az egyes működő finanszírozási rendszer bírálatait olvashatjuk. Majd megismerhetünk néhány új javaslatot, és

betekintést kapunk a körülöttük kialakult vitákba.

1. Politika és finanszírozás az oktatásügyben

Az első fejezetben G. B. J. Atkinson és W. F. Dennison tanulmányaiból arra a kérdésre kaphatunk választ, mitől függ az, hogy az állam mennyit költ az oktatásra egy év alatt. Atkinson leszögezi, „a kormányzati kiadások színvonalát nem a szükségletek valamilyen objektív elemzése alapján állapítják meg, hanem a szükségletek szubjektíven felfogott nagysága, a gazdasági növekedés és a kormányzat gazdasági és ideológiai előfeltevései alapján”. Ez a gazdaság-ideológia meglehetősen sokat változott az elmúlt évtizedekben Angliában, a szigorú költségvetési egyensúlyi politikától, a keynesi gazdaságpolitikán át, a költségvetési kiadásokat leszorító kínáló-orientált politikáig. Azokban az időszakokban, amikor a gazdaság teljesítménye nem teszi lehetővé a közkiadások növelését, a kormányzat csökkenteni kénytelen érdekelttségét bizonyos tevékenységek finanszírozásában. Ilyenkor például visszafogja az állami beruházásokat, csökkenti az állami szervek által biztosított árú és szolgáltatások körét, áthárít bizonyos költségeket a felhasználókra, engedélyezi és ösztönzi más szervezetek tevékenységét adott területen. A társadalomnak tehát szembe kell néznie azzal a dilemmával, hogy egyfelől az állam nem tud elegendő pénzeszközt biztosítani az iskolarendszer működtetéséhez és fejlesztéséhez, másfelől az adott oktatási rendszer csak még több erőforrás bevonásával lenne képes elősegíteni a gazdasági növekedést. Ebben a helyzetben azok, akik a nagyobb oktatási ráfordításokat sürgetik, két dolgot tehetnek: reménykedhetnek, hogy mégis csak eredményesen sikerül lobbizniuk az állam pénzéért, vagy pedig vállalniuk kell az oktatás bizonyos mértékű privatizálását. De vajon a magánkézbe adás révén rávehető-e a vállalatok vagy más szervezetek arra, hogy a magas szintű tudás és a korszerű szakismeretek megszerzésének támogatásával javítsák a munkaerő felhasználhatóságát, s így a gazdaság teljesítőképeségét? Milyen társadalmi következményekkel jár az állami szerepvállalás csökkentése az oktatási szférában? Erről is szólnak a következő fejezetek.

Mielőtt azonban rátérnénk a második fejezet témájára, érdemes kiemelni még egy gondolatot a könyv elejéről. Első pillantásra sok hasonlóságot fedezhetünk föl a közpénzek elosztásában az angol rendszer és a magyar eljárások között. A közpénzek elosztásáról a különböző területek (oktatás, egészségügy, honvédelem stb.) között Angliában az Alsóház dönt, de csak ritkán módosít a betervezett előirányzatokon. Az igazi döntés általában már a döntés előkészítésekor megszületik, a hivatalnokokból álló, közkiadásokért felelős tervbizottságban. Az elosztás arányai a különböző tárcákkal való alkufolyamatban alakulnak ki, s gyakran az erősebb miniszterek több erőforrást tudnak szerezni. Az alkunak Angliában is óhatatlan velejárója bizonyos bázisszemlélet érvényesítése, és gyakori következménye, hogy a helyi hatóságok döntése végül is keresztezi a központi elgondolásokat. Csakhogy az angliai tervbizottság nemcsak tervez és dönt az elosztásról, hanem ellenőrzi is a pénzáramlást, biztossítja, hogy a tárcák a vállalt feladatukhoz szükséges eszközöket időben megkapják. Értékeli a szándékolt és a tényleges eredményeket, a kiadások alakulásáról rendszeresen beszámol a Parlamentnek és a nyilvánosságnak. A tervbizottság munkájának kiemelkedő fontossága van mind az ágazatok közötti, mind pedig a területi körzetek közötti elosztásban, mert az elosztási rendszer legvégén, a helyi tanácsokban, a tanácsstagoknak már sem elég idejük, sem elég ismeretük nincs ahhoz, hogy a kialakított arányokon érdemben változtatni tudjanak.

Angliában a helyi hatóságok kiadásainak mintegy 50 százalékára nyújt fedezetet a kormányzati támogatás. (Ez az arány hasonló Magyarországon is.) A támogatások kiszámításának módja is összetett, végül is a helyhatóságok tényleges kiadásait vetik össze az összeggel, amit a kormányzat elképzelése szerint költeniük kellene. Így a helyhatóságok egészen az év kezdetéig meglehetősen bizonytalanok abban, hogy mennyi pénzt fognak kapni. A támogatások mértékének meghatározásakor próbálják szem előtt tartani a hatalom túlcentralizáltságából fakadó veszélyeket, közöttük az erőforrások olyan pazarlását, amikor az országos célok megvalósításakor nincsenek tekintettel a helyi szükségletekre. Ha kicsi a helyi döntések tétje, az csökkenti a lakosság kezdeményzőkészségét is. Ilyen esetekben a

helyi kormányzatok felelősség nélküli, egyszerű végrehajtó szervezetekké válhatnak.

2. Az esélyegyenlőség pénzügyi feltételei

Akkor is, amikor az állam az oktatás egészét, de még inkább, amikor a szolgáltatásoknak csak egy részét finanszírozza, a közvélemény élénk figyelemmel kíséri, hogy mennyire érvényesül a pénzügyi semlegesség elve, a finanszírozási rendszer mennyiben szolgálja a társadalmi esélyegyenlőséget. A második fejezetben az Egyesült Államok oktatási rendszerével ismerkedhetünk meg, ahol a bíróságoknak fontos szerepük van az oktatásirányításban, mivel ha az adott oktatási rendszer sérti az alkotmányos jogokat, elrendelhetik megváltoztatását. Ezekről a perekről is olvashatunk ebben a fejezetben. A szülők azért fordulnak a bírósághoz, mert úgy érzik, hogy a tanügyi finanszírozás módja sérti alkotmányos jogaikat, ellentétes az állampolgárok egyenlő védelméről szóló cikkellyel, illetve azzal az elvvel, hogy minden gyermek a demokratikus társadalom állampolgári szükségleteinek megfelelő oktatásban részesüljön. K. A. Strike egy érdekes gondolatmenetet tár elénk. Kiindul egy olyan finanszírozási modellből, amely alapvetően a helyi vagyonadókra épül. Elképzelni a szülők jogos bírálatait, s ezek alapján módosítja a rendszert. Annak érdekében, hogy a szegényebb körzetek ne kerüljenek az oktatási lehetőségek tekintetében hátrányos helyzetbe, növeli a kormányzati támogatásokat. De meghagyja, hogy az oktatási igények színvonalát továbbra is a helybeliek határozzák meg, ezért az oktatási kiadások szintjének meghatározását, azaz az adókulcsok megállapítását továbbra is a helyi döntéshozókra bízta. Így viszont a többletforrások elsősorban az adóterheket csökkentik a szegényebb körzetekben, nem pedig az oktatási célokat szolgálják. Kénytelen hát elkülöníteni az alapoktatást, amit minden tanuló számára központi pénzekből biztosít, a nem alapoktatástól, amelyről a helyi körzetek dönthetnek, és amelyhez tetszésük szerint pénzalapokat különíthetnek el az adóbevételeikből. Ekkor viszont a szülők azt vitatják, hogy mi minden tartozzon bele az alapoktatásba, és olyan eljárásokat követelnek, amelyekkel ellenőrizhető a minimális alapoktatás megvalósulása. Továbbra is probléma ma-

rad, hogy az alapszükségletek kielégítéséhez a különböző társadalmi csoportoknál eltérő forrásmennyiség szükséges. Tehát megint módosítani kell a finanszírozási modellt, és így tovább, mígnem kialakul egy bürokratizált, központosított rendszer, a megfelelő ideológiai és intézményi háttérrel.

E folyamatban olyan fontos elvekkel találkozhatunk, amelyek a mai magyar oktatási vitákban is gyakran szóba kerülnek. Ilyen például, amikor az alapoktatást összekapcsolják az esélyegyenlőség fogalmával, vagy amikor a minimális szintű oktatás biztosítását az állam alkotmányos kötelességének tekintik. A továbbiakban filozófiai megfontolásokat olvashatunk olyan kérdésekről, mint hogyan határozható meg az alapoktatás tartalma, az oktatás eredményeinek ismeretében megítélhető-e az esélyegyenlőség megléte vagy hiánya. A filozófiai fejtegetésekben elmerülve az olvasó egyszer csak érezni kezdi, hogy szinte lehetetlen pontos és konkrét válaszokat adni ezekre a kérdésekre.

3. Hatékonyság vagy egyenlőség?

Ebben a fejezetben az előzőhöz képest fordított közelítésekkel találkozunk. Míg a második fejezetben a szerzők egy-egy kidolgozott vagy működő finanszírozási rendszert bíráltak az esélyegyenlőség szempontjából, a következő cikkek írói először megpróbálják meghatározni a közoktatás funkcióit — az alapelvek között értelmezik az egyenlőséget is —, és azután ezekhez a célokhoz kapcsolják a lehetséges finanszírozási és irányítási módokat.

A. E. Wise és L. Darling-Hammond tanulmánya két eltérő meghatározást ad a közoktatás lényegére. Az első szerint a társadalom integritása, a gazdaság fejlődése, a bűnözés megelőzése érdekében kell biztosítaniuk az iskoláknak a gyermekek helyes szocializációját. Ebben a felfogásban nem elsősorban az egyén, hanem a társadalom, a közösség szempontjai állnak előtérben. A kapcsolódó szervezeti rendszer erősen centralizált, sok az iskolák működését szabályozó központi előírás, normatíva. A másik megközelítés az egyénből indul ki. Azt állítja, hogy a gyerekeket azért kell tanítani, hogy mint állampolgárok értelmesen tudják gyakorolni állampolgári jogukat egy demokratikus társadalomban. Tehát az oktatás elsődlegesen az egyén jogait szolgálja, és az egyéni jólétek

fokozásán keresztül a társadalmi jólétet is. Ez a pluralisztikus oktatáspolitikai nagyobb szerepet ad a családoknak az oktatásirányításban, a szervezeti rendszerben pedig a sokfélelégi ösztönzésével növeli a gyerekek választási lehetőségeit. Végül is a szerzők az utóbbi felfogás mellett foglalnak állást.

Így tesz J. E. Coons is, aki az egyenlőség értelmezésén keresztül jut el a centralizált és a pluralisztikus oktatáspolitikai megkülönböztetésig. Egyenlőséget kívánhatunk az oktatási lehetőségekben és feltételekben, de ennek nincs sok értelme — mondja a szerző. Hiszen a központilag uniformizált oktatás sok esetben nem más, mint a különböző tulajdonságú gyerekekre erőltetett kényszer. Szerencsésebb, ha abból indulunk ki, ami közös az emberekben. Ez szerinte az erkölcsössé válás képessége. Tehát az oktatásnak is az erkölcsi szabadság gyakorlását kell segítenie. Ez minimálisan az iskolarendszer diszkrimináció-mentességét feltételezi. Megvalósításához pedig az kell, hogy a szülők egyéni értékeik szerint működő iskolákba írathassák be gyemekeiket. Az értékek, nevelési elvek tekintetében azonban az egész társadalom nem tud közös megegyezésre jutni. Ezért az oktatási rendszernek a szolgáltatások olyan széles választékát kell kínálnia, hogy azok között mindenki találjon kedvére valót. Következésképpen az oktatást érintő lényegi döntéseket az állami irányítás arctalan hivatali rendszere helyett a szülőkre kell bízni. Mivel ők azok, akik a személyes sorsok összefonódása és az érzelmi közelség miatt a legjobban tudják a gyerekek érdekeit képviselni.

Hogyan jelenik meg a finanszírozási szerkezetben a centralizált és a pluralisztikus oktatáspolitikai közötti különbség? Az első esetben az oktatásfinanszírozás fő szempontja az, hogy az iskolák kapjanak elegendő pénzeszközt feladataik ellátásához. Ez nem feltételezi a központi források egyenlő elosztását az iskolák vagy az iskolaszövetkezetek között. Viszont nagyon fontosá teszi az állam feladatmeghatározó és értékelő funkcióját. A pluralisztikus oktatáspolitikai szerint minden diáknak joga van egyenlő mennyiségű állami forrásra, amit oktatási szolgáltatásokra költhetnek. Lényegében ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazását szolgálják az utalványkonceptiók vagy más néven voucher-rendszerek.

Az utalványkonceptiók mindegyike

elméleti modell, tartósan a világ egyik országában sem alkalmazták egyiket sem, csak néhány amerikai iskolaszövetkezetben próbálták ki, mint oktatás-finanszírozási módszert. A rendszer lényege, hogy az állam az oktatási ráfordításait utalványok formájában a szülők rendelkezésére bocsátja, akik az utalványt tandíjként befizethetnék bármely általuk választott iskolában, amely valamilyen minimális állami követelménynek megfelel. Az iskolák aztán az utalványokat készpénzre válthatnák az államnál. Így verseny alakulna ki az iskolák között a diákokért, bővülne és javulna az oktatási szolgáltatások kínálata. Közben az állam szerepe az oktatásirányításban jelentősen csökkenne. Továbbra is az állam biztosítaná az oktatáshoz szükséges anyagi eszközöket, de pénz csak azokba az iskolákba kerülne, amelyeket a szülők gyermekeik taníttatására alkalmasnak találnak. Az állam feladata lenne még a minimális követelmények meghatározása és a szülők informálása a különböző iskolákról. A rendszer működése elképzelhetően egy széleskörű, decentralizált információs rendszer nélkül, amely minden szülő számára hozzáférhetővé és érthetővé teszi a tudnivalókat. Mindez azonban nagyon költséges lehet.

H. M. Levin tanulmányából kiderül, hogy az utalványkonceptiók néhány vonásukban különböznek egymástól. Ilyen például az, hogy az iskolák kérhetnek-e az utalványon felül kiegészítő tandíjat, vagy hogy kell-e kompenzáló utalvány a hátrányos helyzetű gyerekek részére, esetleg felhasználhatók-e az utalványok oktatási, de nem iskolai szolgáltatások megvásárlására is. Megoszlanak a vélemények arról is, hogy mire terjedjenek ki az állam szabta követelmények a tananyaggal, a személyzet szakképzettségével, a felvételi gyakorlattal kapcsolatban. Mint ahogy a kötetben összegyűjtött írásokból kitűnik, a voucher-rendszereknek számos támogatója van, de sok az ellenzője is. Néhányan pedig arra a veszélyre hívják fel a figyelmet, hogy a bevezetés után rövid időn belül többirányú nyomás nehezedhet az államra, hogy újra növelje szabályozó szerepét az oktatásügyben.

4. Javaslatok és irányzatok

Ebben a fejezetben újabb, konkrét oktatásfinanszírozási módszerekkel ismerkedhetünk meg. N. Macrae tanulmányában a differenciált fejkvóta sze-

rinti finanszírozásról ír, ami elveiben nagyon hasonlít az utalványkonceptióhoz. A legfontosabb különbség az, hogy ez a módszer közvetlenül az iskolákat finanszírozná, de a tanulók számának arányában. A szülők joga lenne a szabad iskolaválasztás. Az iskolákat a helyi hatóságok helyett a főleg szülőkből álló iskolatanácsok irányítanák. Ebben a rendszerben is valószínű, hogy az iskolák nem szívesen vennének fel olyan hátrányos helyzetű gyerekeket, akiknek a nevelése fáradságosabb és költségesebb. Ezért szükségesnek látszik olyan, az állam által fizetett tandíjkiegészítés ezen csoportok számára, amely — a magasabb fejkvóta révén — versenyképessé teszi őket az oktatási piacon. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy önmagában csak a szülők választásaitól nem várható az oktatási szerkezet megváltoztatása. Ha célszerűnek látszik az iskolarendszer átalakítása — akár a komprehenzív iskolák, akár egy erőteljesebb szakképzés irányában —, először az államnak kell létrehoznia az új iskolatípusokat, amelyek működése illetve bővítése mellett a szülők gyermekeik beiratásával szavazhatnak. Ha az új iskola beválik, már a fejkvóta rendszer fogja ösztönözni a többi iskolát a példa követésére.

Az utolsó cikkben G. B. J. Atkinson az utalványkonceptió elemzése mellett a felsőoktatás finanszírozásának megváltoztatására is javaslatot tesz. Célja, hogy a hallgatók fogyasztókként viselkedhessenek az oktatási piacon, az intézmények pedig olyan fajta oktatást nyújtsanak, amelyet a fogyasztók igényelnek. Ezért sürgeti, hogy az intézményi finanszírozás és a sokat vitatott ösztöndíjrendszer helyett hallgatói kölcsönök vezessenek be. A hallgatói kölcsönök az egyéneknek adott hitelek, amelyeket a felsőfokú intézményekbe járók vehetnek igénybe, tandíj fizetésére vagy saját megélhetésükre költhetnek, és amit majdani fizetésükből fokozatosan visszafizetnek. A kölcsönök hatalmat adhatnának a hallgatóknak, hogy maradásukkal vagy kilépésükkel ténylegesen minősítsék az egyetemek szolgáltatásait. A hallgatókat pedig a visszafizetési feltételek kialakításával lehetne jobb teljesítményre ösztönözni. Természetesen ennek az elgondolásnak is sok híve és sok ellenzője van. A legtöbb vita a kölcsön nagysága, a visszafizetés módja körül van. Nyitott kérdés még, hogy ki folyósítsa a kölcsönt, a kormányzat, vagy valamilyen formá-

ban érdekeltté tehetőek ebben a tevékenységben a magánbankok is.

A kötetet végigolvasva sok érdekes gondolattal találkozhatunk. Az oktatósi szakemberek szempontokat kaphatnak a sokoldalú vizsgálódáshoz, ötleteket a hazai fejlesztési javaslatok kidolgozásához. De olvasmányos stílusa és izgalmas okfejtései miatt azok figyelmébe is ajánlom a könyvet, akik

még csak most ismerkednek az oktatás belső ügyeivel.

Végül a szerkesztők szavait idézem a bevezetőből: „... a gondolkodás kötelezettsége alól senki és semmi sem menthet fel bennünket: kész recepteket és megoldásokat átvennünk nyilván ostobaság lenne. Ellenkezőleg, a magunk megoldásait csak úgy alakíthatjuk ki, ha a másutt már felvetődött gondolatokat mi is újra átgondoljuk.”

Minden kezdet nehéz. Első számunk recenzióit a súlyosan értelemzavaró tördelési hibák miatt ismételtelen közöljük. Elnézést kérünk a szerzőktől és olvasóinktól is.

Esély

ZÁVADA PÁL:

**„... A CÉ BETŰ OTT VAN
A HÁTUKON”**

(Diósi Ágnes: Cigányút. Szépirodalmi. 1988. 346 old.)

Kezembe vettem Diósi Ágnes könyvét, belelapoztam, felütöttem hátul a tartalomjegyzékét, majd szemem a túloldal aljára, az utolsó mondatra tévedt: „Köszönettel tartozom a nyírvasvári Rostás családnak és mindazoknak a cigány családoknak, akik otthonukba, bizalmukba, szeretetükbe fogadtak, megkínáltak ételükkel, tiszta ágyat adtak nekem, nyelvükre, dalaikra, meséikre, szokásaikra tanítottak, és megtiszteltek azzal, hogy vállamra tették életük terheit.”

Soha ilyen szép köszönő-mondatot nem olvastam. Talán nem is való már manapság recenzióban „érzelmi hatásokról” szót ejteni, kivált nem olyan „tényirodalom” kapcsán, amelyről okoskodni illenék, mégis meg kell mondanom, összeszorult a torkom. S akkor még, ha már ez a hangütés zúg, hadd idézzem fel korábbi, hasonló élményeimet is. Az egyik 1978-ból való, egy szülőszüretelés délutánján, a homokban ülve olvastam végig a „Szürke falak, szürke rácsok” című szociográfiát, majd évekkel később egy salgótarjáni interjúzás estéjén, kollégiumi szobában a „Józsi” címűt. Torokszorítóak voltak. Mindkettő a régi Mozgó Világban jelent meg, mint ahogy, úgy emlékszem, ebben a szociográfia műfajának legendás újjászületését felmutató folyóiratban (amelyet aztán mérhetetlen károkat okozva pusztítottak el) olvashattam arról, ahogy Diósi Ágnes HÉV-re, buszra száll, beszélőre csomagot visz, a látogatási idő leteltével

cigányasszonyokkal presszóban beszélget, távoli cigánytelepekre utazik, kalldó fiatalokat lakásába hív, anyákat keres fel, süt-főz meg koccint velük.

Tisztelem ezért Diósi Ágnest.

Nem tudom persze különválasztani, hogy mi az, ami a magatartásában-cselekvéseiben tetszik, és mi az, ami az írásaiban. De az írásaiból tudom azt, amit tisztellek. Ez az asszony úgy dolgozik és úgy él, hogy diszkréten tükröt tart sokunk elé, akik asztal mellől szeretünk felvilágosultani „okosakat” gondolva előítéletmentesek és kritikusan leleplezők lenni. Vagy akik simulékony papírokból, diszkréten zümmögő gépekből szeretjük kibontani az igazságocskákat, mindennapi önigazolásainkat abból nyerve, hogy „ez a mi nagyon fontos dolgunk, másé pedig más”. Nem azt mondom, hogy sokkal terhesebb és áldozatosabb a Diósi Ágnes útját járni, ezt talán ő maga utasítaná vissza, mert kiviláglik könyvéből, hogy öröm ez neki, és a cigányság iránta való bizalma számára megtiszteltetés. De azt meg nekünk, olvasóknak kell elmondanunk, hogy Diósi Ágnes életprogramja, írott és cselekvő munkája olyan ritka kincs, amellyel ő ajándékozta meg a szűkebb-tágabb világunkat, cigányokét és nem-cigányokét.

Hallom és olvasom, hogy a „Cigányút”-ról — ahogy mondani szokás — „megoszlanak a vélemények”. A „cigányügyben” tevékenykedők egyik része számára a szerző magatartása túllontúl megértő, „kritikátlanul elfogult a cigányok iránt”, a könyvkritikusok némelyike szerint pedig az írás nem eléggé „objektíven” helyzetfeltáró, nem domborítja ki „az igazság másik arcát”. Magam nem tudnék „objektíven”

igazságot tenni. Mert nemcsak a tényirodalom nem „a hűvös tárgyilagosság műfaja”, a bírálát sem. Diósi Ágnes folyamatosan meggyőz (persze nemcsak mondatainak értelmével, hanem a történetek és érzések hiteles megragadásának készségével, de mint írónak szociográfusnak ez is a dolga), ezért nem osztom bírálóinak véleményét. Tessék mindenkinek a maga útját járni, úgy tenni és írni, hogy az élet és a mű maga feleljen önmagáért. Szerintem Diósi Ágnesnek igaza van.

Hogy arról értekezsek, mit jelent ez a szociográfia a cigányság ügyének szemszögéből, nem érzem magam avatottnak. (Szerintem csak jót, erről ennyit.) Inkább arról mondanék valamit, ami (és ahogy) meg van írva.

Óriási és egyszemélyes gyűjtőmunka eredménye ez a könyv, láthatóan tekintélyes mennyiségű interjú, s még több személyes élmény várt írói megformálásra és elrendezésre. Diósi Ágnes jól tudja, hogy még az interjú-helyzetek tanulságai is sokszorosai a belőlük lejegyezhető szövegek tanulságainak (nem beszélve az élet különféle programjaiban való folyamatos együttléte elsősorban nem verbálisan felfogható élményeiről), ezért a magnón, jegyzetlapon megőrzött szavak mellett egyenrangú forrásnak tekinti a látogatások, találkozások és közös cselekvések, beszélgetések történeteit is, amelyekben ő maga is cselekvően volt jelen. Megfigyelhető azonban, hogy ebben a könyvében talán a kelleténél is inkább a háttérbe húzódik. „Nem én vagyok a fontos” — sugallja írói magatartásával, miközben közvetve kiderül, hogy „részvevő kutatói” szerepén is túllépve cselekvő részese nemcsak az élmény- és információgyűjtés situációjának, hanem, ha úgy adódik, cigány-ismerősei és barátai élete mindennapjainak is.

Amit tehát megértett, megtudott, megérezett és átélt, miközben könyve megírására készült, azt a dokumentumoktól a kézmozdulat és a szemvillanás jelentéséig terjedő források sokféleségéből merítette; világosan tiszta írói szándéka, magávalragadó megjelenítési készsége így előlegezte meg a hiteles, izgalmas, visszafogottságban is szenvedélyes szociográfiát.

Ezt a gazdag „anyagot” minden bizonnyal sokféleképp lehetett volna megírni és megszerkeszteni. Diósi Ágnes szociográfiáját tematikusan tagolta, fejezetről fejezetre súlyosabb, „keményebb” kérdések követik egymást.

A Bevezetés már-már kitárulkozóan őszinte története bennem azt erősíti

meg, hogy annak, aki ezt írja, hinni kell, mert szuverén személyiség (önmagához hűen viselkedik olyan kényes helyzetben is, mint amikor Lakatos Menyhért saját értékrendjének és írói magatartásának bíráló és némiképp bizalmatlan szavaival szembesül), hinni kell neki, mert munkáinak s életének története, írásainak valóságshűsége, revelatív ereje és színvonala hitelesíti ezt az életprogram-választást is, amiből a „Cigányút” született, s végül hinni kell neki, mert szereti a cigányokat, s hogy a cigányokat szeretni is lehet, ezt másokkal is el tudja hitetni.

A fokozatosság szerkesztési elve értelmében az első fejezet („Kultúra és mentalitás a cigány közösségekben”) néprajzi ihletésű, ahogy szerzője bevezeti: „anyaggyűjtő munkám »melléktermékeit« tartalmazza”. Micsoda bátorság egyébként „melléktermékekkel” kezdeni egy könyvet, de Diósi Ágnes bizvást tehet így, mert amit a cigányoknak a tulajdonról, a magánéletéről, a közösségről, a magatartás-szabó törvényekről, az élet legfontosabb kérdéseiről, a születésről, a szülő-gyermek kapcsolatról, a szerelemről, a munkáról és a halálról vallott felfogásáról, ennek törzsi-nyelvi sokféleségéről itt megtudunk, az egyáltalán nem mellékes, az Diósi Ágnes átélt, eredeti élményeiből, szép történeteiből bontakozik ki, s mindemellett jól szolgálja az írói célt: tessék ezeknek az embereknek a tradícióit, mélyen gyökerező értékeit, elveit megérteni, életükben, viselkedésükben a más kultúra értelmét és szépségét is felfogni, mert csak így bonthatók le a bizalmatlanság és az előítéletesség falai.

A második fejezet („Szeret az én istenem”) a léleké, a cigányság vallásos hitbe való kapaszkodásának, a törzsi kultikus tradíciók és a keresztény hitgyakorlás sajátos viszonyának, a lelkipásztori és karitatív munkának, az istenhit megmaradást-felemelkedést sugalló erejének története.

Ezután a munka, a tevékeny életvitel, a megélhetésért vívott harc fejezetei következnek. Ha az előzőek a szerző etnológiai, antropológiai nézőpontjából íródtak, az utóbbiak szociológiai kvalitásúak inkább. Itt is előbb a spirituálisabb tevékenységről esik szó, a zenész-cigányok nemzedékeinek sorsváltozásairól, cseppet sem gond nélkül való útkereséseiről. A „Vándormunkások — vendégmunkások” félszáz oldalas fejezete pedig — a téma egyre „keményebb” — ragyogóan megírt cigányfoglalkozás-történet és a mindenkori munkavállalási-megélhetési küszködés-

sek remek szociográfiája. Igazából ebből lehet jól megérteni a törzsi-foglalkozási tradíciók, a településenként-tájanként eltérő foglalatossági jellegzetességek, a munkavégzéssel kapcsolatos viselkedések és a — számukra elsősorban felbomlasztó, a tájékozódást-biztonságot összekuszáló — „történelmileg változó idő” viszonyát. Aminek mai konklúziója legtöbbször a legnehezebb, a legmegalázóbb, a legrosszabbul fizetett, az emberséget legjobban megpróbáló, a hely- és szerepvállalás öntudatát leginkább leromboló, az emberi méltóságot legdurvábban megtipró helyzetek halmozódása. Mindennek frusztrációja pedig a teljes kiutaltanság és kitaszítottság miatti agresszív önsorsrontásban is gyakran tetőződik.

A foglalkozás dimenzióját logikusan egészíti ki a területi-települési szemzőgű elemzés a könyv következő lapjain („Ahol az utak véget érnek”). Ott laknak ugyanis a cigányok, így kerekedik lényeges (John Rextől származó) megállapításra a fejezetcím. Kiskundorozsma, Nyírvasvári, Kerepestarcsa — egy-egy esettanulmány a perifériára tolt cigánytelepekről (és „cigánykérdésekről”), a „telep-felszámolásra” megindított „cs”-lakásépítési akciókról, csalásokról, a döntéshozói látásmód perifériakusságáról, a hatalmi, területi és jóléti perifériákról. Itt is elmeséltetett és a szerző által személyesen átélt történeteket olvasunk, élő helyzetekből, a cigányok és az ő felemelésükért küzdők mondataiból és feljegyzéseiből, a családi együttlétek vitáiból, a szabad ég alatti közös terek eseményeiből, fagyizás, kikísérés közbeni diskurálásokból kerekedik ki a kép.

Iskolában, sőt óvodában tapasztalni ugyanazt az intoleranciát és előítéletességet azért keservesebb élmény, mint ha ez, teszem azt, munkásszállón történne, mert védtelen gyerekek az elszenvedői (mint a Bevezetésben leírt döbbenetes atrocitásnak is), s gyakran azok az elkövetői, akiknek a gondjaira vannak bízva a cigánygyerekek. Ilyenkor kétségbejött arra gondolni, hogy vajon mikor kezdhet felnőni úgy egy nemzedék, hogy már ne hurcolja zsigereiben a lenézettesség miatti üldözéti reflexeket. A „Cigány iskola” című rész mindemellett számos, fanatikusan elkötelezett óvónő és tanító heroikus erőfeszítéseit bemutatja. Nekik nemcsak a főnökeikkel, hatóságokkal kell megküzdeniük, de a szülők és a gyerekek kezdeti bizalmatlanságaival is, sokszor pedig — kudarc esetén — önmaguk hiábavalóságának kétségeivel is. Életsorsokat sorakoztat fel

Diósi Ágnes, például Link Mihály kiskundorozsmai tanítóét (megjelenik Wagner Viktória volt apácanővér karitativ tevékenységének példája is), Jávor Ernő ráckevei kántortanítóét, a pálmajori Boross tanító-házaspárét, Daróczi Józsefét, aki Újpalotán tanított cigánygyerekeket, csakúgy, mint Vajda Imre, megszólal a keceli majd ráckevei tanító, Karsai Ervin, Kuklay Antal körömi plébános, s végül Rézműves Mihályné, a legendás hodászi cigány óvónő.

Nincs intézményes oltalom, ezért akár a gyerekek tanításában, akár a cigányság szociális felemelésében bármi előrelépés történik, amögött mindig kemény megpróbáltatások, emberi erőfeszítések, nevek állnak. Diósi Ágnes sem tudja valamennyiüket felsorakoztatni, de sajnos nincsenek sokan. A „Szociálpolitikánk ágbogai” című fejezet így egyrészt a cigánytél és a szegénység közös átokká kovacsoldásáról számolhat be, másrészt követnivaló kezdeményezésekről (mint Vörös Borie és Zsigó Jenőé) — miközben a bajok egyre sokasodnak, s a cigányságot elkötelezettek teherbírása véges. (Nem ritka a családott belefáradás, s a legszomorúbb kiábrándulás talán a kilátástalanságban felőrldött hajduhadházi iskolaigazgatónőé, akiben az egykori segítő tolerancia tragikusan fordult a visszajára.)

A stációk egyre reménytelenebbek: „Intézet, börtön”. Történelmileg is megalapozott diszkriminációs logika, jelenkori gyámügyi gyerekrablások, álamigondozás-elrendelések, intézetek, fiataikorúak büntetőintézete, börtön. Diósi Ágnes nem fél a legszélösegebben szörnyű történeteket sem felidézni, mert tudja, hogy a „jó” és a „rossz” szociográfusi kiegyensúlyozgatásának semmi teteje. Nem állítja, hogy minden intézeti fiatal sorsa szörnyűbb, mint otthon lett volna, de évtizedes tapasztalatai feljogosítják arra, hogy ebben a tárgyban is sokkolni merje az olvasót, hogy itt is rámutasson a sokszor már faji beprogrmozottságokat emlegető előítéletességre és a visszaélésekre. Miközben „a cigányellenes feliratoknak hovatovább folklórja lesz már hazánkban”.

Diósi Ágnes végül visszatér a feloldáshoz, a lélekhez, nem lehet mást tenni, „Akkor is hazámnak mondalak...”, fájdalmasan szép ennek a könyvnek a vége is.

De akárhol útjuk is fel, kitetszik az egész írást átítató leglényegesebb gondolat (bár nincs önálló fejezete): Nem lehet szabadságot és demokráciát ki-

vánva szó nélkül, tétlenül együttélni azzal a ténnyel, hogy közöttünk, mellettünk, legtöbbször életünk és tudatunk perifériáira szorítva, itt élnek olyan emberek, akiknek a szegénysége, emberi alávetettsége, a „mi világnunk” által irritálóan minősített etnikai-kulturális mássága a huszadik században, Európában, de egyáltalán, emberhez méltó társadalomban elfogadhatatlanul rossz helyzeteket teremt. Nem lehet elfogadni sem a szegénységet önmagában, sem az alávetettséget, még ha azt nem terhelik a lenézett nemzetiséghez való tartozás további bélyegei is, nem lehet ezért elfogadni ezeket a tényeket akkor sem, ha egymást hatványozzák. Ezt kell legelőszőr kimondani (ezt is Diósi Ágnestől tanultam), még mielőtt egyáltalán szóba kerülne az, hogy ki mit tehetne a sorsa javításáért, ki mennyire áll helyt ezekben a nagyon kemény megpróbáltatásokban, s ki miben hibáztatható. Úgy gondolom, ebben mond Diósi Ágnes alapvetően mást, mint a „cigány-ügyek” számos más szolgáltatója.

Kerüljön remek könyve minél több „jóakarátú ember” kezébe.

BAJOMI IVÁN:

AZ ÉLETÚT FELÉN TÚL... DE MÉG AZ ÖREGSÉGEN INNEN

(Xavier Gaullier: La deuxième carrière, Seuil, Paris, 1988. 412 p.)

A hatvanas évek kedvenc témája, az ifjúsági probléma után napjainkra kezd más korosztályokkal is többet foglalkozni a társadalomkutatás illetve a publicisztika. Így például az 1988-as év egyik francia könyvsikere, Xavier Gaullier „A második karrier” című műve arról tájékoztat, hogy a világ fejlettebb régióiban a közelmúltban jelentősen megváltozott az idősebb, de még nem igazán öreg korosztályok helyzete.

A második világháborút követő közel három évtizedes periódusban a szociológusok, publicisták csak két, igen elnagyolt, ugyanakkor egymással megegyező szembeállított életkori szakaszt, az ún. aktív és nyugdíjas periódust különböztették meg a felnőttek életútján belül. Gaullier, statisztikára, sajtóközleményekre illetve saját és mások szociológiai kutatásaira támaszkodva azt állítja, hogy különböző változások következtében ma már egyre tarthatatlannabb ez a korábbi merev felosztás, és egyben arra irányítja az olvasó figyel-

mét, hogy napjainkra mindinkább kirajzolódóban vannak egy olyan új, köztes korcsoport körvonalai, amely a nyugdíjkorhatár előtt és után állókat egyaránt magába foglalja. Ezt az életkori szakaszt jobb híján az „új életkor”, az „érett életkor” illetve a „második karrier” elnevezéssel szokták illetni.

Könyve első részében a szerző azokat a munkaszervezeteken belüli átrendezéseket, illetve a foglalkoztatáspolitikai azon változásait tárgyalja, melyeknek döntő szerepük van eme új korcsoport „létrejöttében”.

Ennek kapcsán Gaullier első helyen a hetvenes évek derekától felerősödött gazdasági modernizációs hullámokat említi, lévén, hogy ezek igen bizonytalanra tették az idősebb dolgozók munkaerőpiaci helyzetét. Az ötödik, hatodik X-et taposók pozícióinak megrendülése részben arra vezethető vissza, hogy az egyre nagyobb méreteket öltő munkanélküliség kordában tartása érdekében a jóléti államok az 1970-es évektől kezdve mind szélesebb körben tették lehetővé a kordkezdő nyugdíjaztatást. Az idő előtti nyugdíjazás egyes országokban olyannyira gyakorivá vált, hogy alig húsz év alatt hozzávetőleg egyötödével csökkent az 55–59 év közötti férfiak foglalkoztatottsági szintje (a legnagyobb csökkenést mutató Hollandiában például 93%-ról 71%-ra esett vissza ez az érték 1960 és 1983 között). Noha a kordkezdő nyugdíjazás sokak számára azzal egyenlő, hogy a vártnál korábban mentesülnek a fásasztó vagy monoton munkafeladatok alól, Gaullier elemzése szerint e megoldásnak is van jó néhány hátulütője. Egyfelől a kordkezdő nyugdíjazás hatálya nemcsak a munkában megfáradtakra, hanem az erjük, alkotóképességük teljében lévő alkalmazottakra, egyes iparágakban az 50 vagy akár 45 éves dolgozókra is kiterjedhet. Másfelől, a feleslegessé minősülés óriási pszichikai terheket ró az érintett személyekre, és az sem mellékes, hogy a kényszer nyugdíjazások következtében számottevő szakismeret, munkahelyi tapasztalat is veszendőbe megy egyik napról a másikra.

Az idő előtti nyugdíjazás mellett a struktúraváltással, illetve általában a válságfolyamatokkal összefüggő tömeges elbocsátások is hozzájárultak ahhoz, hogy bizonytalanabbá vált az életút felén túljutott dolgozók munkaerőpiaci pozíciója. Az idősebbek térvesztését többek közt az idézi elő, hogy körükben összességében nagyobb az alacsonyabb

képzettségűek aránya, mint az utánuk következő nemzedék tagjai között, és ennek következtében nehezebben tudnak megfelelni a technológiaváltással együttjáró új követelményeknek. Az idősebb korcsoportok sebezhetőségét az is növeli, hogy a munkáltatók illetve az állami szervek „takarékosági” megfontolásokból nem szívesen áldoznak a már nem kimondottan fiatal alkalmazottak átképzésére. Miután az elbocsátott idősebb dolgozók állásszerzési törekvéseit sokkal ritkábban koronázza siker, mint a fiatalabbakét, sokan olyan, nem túl előnyös megoldások elfogadására kényszerülnek, amelyek mintegy szentesítik az illetőnek a munkaerőpiacról való végleges kizárását. Az egyik ilyen megoldás a rokkanttá nyilvánítás. Gaullier könyvéből megtudhatjuk, hogy az elmúlt két évtizedben a fejlett nyugati országokban ugyanolyan ütemben nőtt a rokkantnyugdíjasok részaránya, mint a munkanélkülieké; e furcsa összefüggés magyarázata abban rejlik, hogy a hatóságok — a válságból adódó feszültségek érdekében — a rokkantság megállapításakor az egészségügyi indok mellett mindinkább figyelembe vesznek szociális szempontokat is. Olyannyira így van ez, hogy például Svédországban minden 60 év feletti, huzamosabb ideig elhelyezkedni nem tudó, ugyanakkor még nem nyugdíjogosult férfit automatikusan rokkanttá nyilvánítanak. A munkaerőpiacról való kikerülés másik formáját az olyan munkanélküli segítélyek igénybevétele jelenti, amelyeket az idősebb korúaknak folyósítanak a nyugdíjkorhatár kezdetéig. Ez a megoldás azonban többnyire csak a legidősebbeknek, Franciaországban például csak az 55 év felettié számára adatott meg. Így a munkanélküliséggel együttjáró hátrányok napjainkban az újból elhelyezkedni már nehezen tudó 45–55 év közöttieket érintik a leg súlyosabban.

Gaullier nagy teret szentel könyvében annak bemutatására is, hogy miközben mind többen szorulnak ki viszonylag korán a munkaerőpiacról, a munkahelyeken belüli karrierívek is módosulóban vannak: addig, amíg a gazdasági fellendülés korszakában az egyenesvonalú, a munkahelyi hierarchia mentén való fokozatos emelkedést és ezzel arányos megbecsültséget nyújtó karrierívek voltak a jellemzőek, napjainkban már jóval a nyugdíjbevonulás időpontja előtt megtörik az alkalmazottak jelentős részének pályafutása. A fizikai munkát végzők körében ez a tendencia a következőképpen

nyilvánul meg: míg korábban sok kétkézi dolgozó számíthatott arra, hogy idősebb korára középszintű parancsnoki funkcióba (művezető, részlegvezető stb.) kerülhet, a technológiai forradalommal illetve struktúra-átalakítással járó modernizációs folyamatok következtében egyre kevesebbek számára adatik meg az ilyenfajta előléptetés, többek között azért, mert a munkáltatók a megüresedett középvezetői posztok betöltésekor előnyben részesítik a fiatalabb és egyben képzettebb dolgozókat. Ugyanilyen okok miatt a modernizációs folyamatok a felsőbb szintű irányító pozíciók birtokosainak karrierívét is mind jobban kikezdi. A változások azonban nem egyformán érintik a vezetők különböző csoportjait: egyes szociológiai vizsgálatok tanúsága szerint a „jobb” családokból származó és nagy presztizsú iskolákban végzett vezetők lényegesen sikeresebben alkalmazkodnak az új feltételekhez, mint az alsóbb osztályokból felemelkedett, kevésbé képzett káderek, akik között igen sokan már 40–45 éves korukban parkoló pályára, vagyis további előmeneteli lehetőséget nem nyújtó kisebb presztizsú munkakörökbe kerülnek.

A szerző részletesen foglalkozik művében azok helyzetével is, akik még csak rövid ideje nyugdíjasok. Miután a fejlett országokban jelentősen megnövekedett az elmúlt évtizedekben a várható életkor és egyben jelentősen javult az idősebb korúak egészségi állapota, a nemrég nyugdíjba vonultakra egyre kevésbé jellemzőek az öregség klasszikus ismérvei: náluk még alig mutatkoznak a biológiai leépülés illetve a szociális elszigetelődés jelei. Épp ellenkezőleg: nagyfokú aktivitás jellemző rájuk, gyakorta folytatnak legális (netán illegális) gazdasági tevékenységet, időmérlegükben nagyon jelentős hányadot tesz ki a kertészkedés és barkácsolás, e korcsoport tagjai igen fontos szerepet játszanak a helyi közéletben, a különféle karitatív vagy egyéb célokat követő egyesületek életében. Az is megfigyelhető, hogy egyre nagyobb méreteket ölt a fiatalabb nyugdíjasok körében a szervezett turizmus illetve a felnőttoktatásban való részvétel. E változások nyomán sok tekintetben elmosódottabbá válik az aktív dolgozók és a nyugdíjasok között húzódó választvonal, és egyben igazolttnak tűnik Gaullier könyvének legfontosabb tétele, miszerint ma már sok szempontból egységes korcsoportot alkotnak a fejlett ipari társadalmak élteesebb korú, de még nem kimondottan öreg tagjai, függetlenül

attól, hogy az illetők túllépték-e vagy sem a hivatalos nyugdíjkorhatárt.

A 45 és 65 év közöttieket egységes korosztállyá kovácsoló tényezők sorában a szerző részletesen foglalkozik a munka világán kívül eső jelenségekkel is. Így például kitér arra, hogy az életkor meghosszabbodása következtében újabban sajátos többletterhek hárulnak az „érett” korúakra. Míg nem is olyan régen az e korcsoportba tartozók általában csak unokáik felneveléséhez nyújtottak segítséget, ma már egyre nagyobb feladatot jelent e nemzedék számára az időskorú, egészségi problémákkal küszködő, 70–80 éven felüli szüleik támogatása.

Ha nincs is mód e recenzió keretei között arra, hogy részletesen ismertessük a szerzőnek az „érett korral” kapcsolatos valamennyi elemzését, hadd említsük meg végül, hogy a leíró részek mellett Gaullier számos helyen azt is felvázolja könyvében, hogy szerinte milyen változásokra, reformintézkedésekre lenne szükség ahhoz, hogy könnyebbé váljon ennek a korábban alig ismert korosztálynak a helyzete (így például olyan rugalmasabb nyugdíjrendszer kialakítását szorgalmazza, amely jobban figyelembe veszi az egyes emberek sajátos élethelyzetét, és amely kívánság szerint a fokozatos nyugdíjbavonulásra is lehetőséget ad).

Jó hír **a gazdasági vezetőknek!**

Az Állami Biztosító Vállalati
Évgyűrű biztosításának díját **költség** terhére fizethetik.
Ez a biztosítás a törzsgárdatagság
és a legjobb dolgozók anyagi elismerésének
legkorszerűbb módja.
A dolgozók részére fizetett biztosítási szolgáltatások
– járadék, vagy tőkekifizetés –
nem személyi jövedelemadó kötelesek.

VÁLLALATI ÉVGYŰRŰ BIZTOSÍTÁS
AZ ELISMERÉS BIZTOSÍTÁSA
ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ